

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՅՈՑ ԱՆԿԱԽ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՏՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ
(1918 թ. մայիս)

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

1918 թ. մայիսի 25-ի երեկոյան Բաթումում գտնվող Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության նախագահ Ա. Չխենկելին Թիֆլիսից հաղորդագրություն ստացավ այն մասին, որ Վրաց ազգային խորհուրդը Վրաստանի անկախության հռչակագիր է նախապատրաստել և մայիսի 26-ին՝ ժամը 1-ին, այն կներկայացնի Մեյմի քննարկմանը: Հաղորդագրությունում ասվում էր նաև, որ որոշումը Մեյմում ընդունվելուց հետո պատվիրակության նախագահին Օսմանյան Թուրքիայի հետ առանձին բանակցություններ սկսելու մանդատ կուղարկվի¹: Հարկ է նշել նաև, որ նույն օրը՝ երեկոյան, Վրաց ազգային խորհրդի նախագահ Ն. Ժորդանիան Վրաստանի անկախանալու մասին հայտնել էր նաև Բաթումում հայ պատվիրակ Ալ. Խատիսյանին:

Լուրը անսպասելի չէր, բայց մեծ անհանգստություն և շփոթմունք ստեղծեց պատվիրակության հայ անդամների շրջանում: Նրանց մտահոգությունը անտեղի չէր: Վրաստանի անկախությամբ Թուրքիայի դեմ հայ-վրացական միասնական ռազմական ճակատ ստեղծելու (Բաթումի անկումից հետո վրացական զորքերը գրեթե չեն մասնակցել թուրքերի դեմ ռազմական գործողություններին) ճիգերը վերջնականապես դառնում էին անհնարին: Փաստորեն, Հայաստանը ամբողջապես մեկուսանում էր հարևաններից և մնում էր մեն-մենակ Օսմանյան Թուրքիայի դեմ: Այնինչ 1918 թ. մայիսի կեսերից Գերմանիան գործնական լուրջ քայլեր էր ձեռնարկել՝ պաշտպանելու Վրաստանը Թուրքիայի ռազմական ոտնձգություններից և ապահովել էր նրա տարածքային ամբողջականությունը: Ավելորդ է խոսել թաթարների մասին: Նրանց նպատակն էր ոչ միայն ապահովել Թուրքիայի ազդեցությունը Անդրկովկասում, այլև դառնալ ցեղակից օսմանյան պետության մաս²:

Ստեղծված ծանր ու վտանգավոր իրավիճակը մեղմելու նպատակով Ալ. Խատիսյանը և Հովհ. Քաջագունին մայիսի 25-ին՝ երեկոյան ժամը 10-ին, «Միննա-Հորն» նավի վրա հանդիպեցին գերմանական

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 112:

² Տե՛ս Naki Keykurun, *Azerbaycan istiklal mücadelesinden hatıralar (1905-1920)*, İstanbul, 1998, էջ 111-112, տե՛ս նաև՝ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2001, էջ 125:

պատվիրակության ղեկավար ֆոն Լոսովին (նա շտապում էր մեկնել Փոթի՝ մայիսի 28-ին ստորագրելու վրաց-գերմանական գաղտնի համաձայնագիր), որպեսզի խնդրեն նրան միջնորդել իր կառավարությանը Վրաստանի օրինակով ընդունելու Հայաստանի հովանավորությունը, սակայն նրանց ջանքերը հաջողություն չունեցան: Ֆոն Լոսովը հայ պատվիրակների խնդրանքին արձագանքեց ընդամենը մի քանի խորհուրդներ տալով. նախ՝ պատվիրակություն ուղարկել Բեռլին՝ բողոքելու Թուրքիայից Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը (1918 թ. մարտի 3) կոպտորեն խախտելու համար: Ապա՝ Հայաստանը հռչակել անկախ՝ բացառելով ռազմական բախումը թուրքերի հետ: Նա խորհուրդ տվեց նաև հաշտության դաշնագիր կնքել Օսմանյան Թուրքիայի և Քառյակ միության մյուս անդամ պետությունների հետ միաժամանակ³: Հայ պատվիրակները այդ մասին անմիջապես հեռագրով տեղեկացրին Թիֆլիսի Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդին և Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությանը:

Կայգերական Գերմանիայի համար Արևելյան Հայաստանը տնտեսապես հետաքրքրաբեր չէր, հետևաբար նրան ձեռնտու չէր խորացնել առանց այն էլ լարված հարաբերությունները դաշնակից Թուրքիայի հետ: Գերմանիային հետաքրքրում էին Վրաստանի բնական հարըստությունները և Բաքվի նավթը: Եվ ամենևին էլ պատահական չէր, որ վրաց և գերմանացի դիվանագետները, ելնելով երկրամասում իրենց ռազմաքաղաքական, առևտրատնտեսական, անվտանգության և այլ շահերից, գաղտնի նախապատրաստեցին անկախ Անդրկովկասյան Հանրապետության վերջնական կազմալուծումը և Վրաստանի անկախության հռչակումը: Այդ ամենը իրականացվում էր քաղաքական նպաստավոր այն պահին, երբ Վրաստանի ու Գերմանիայի միջև արդեն ստորագրության էր պատրաստ մայիսի 24-ին խմբագրված ժամանակավոր գաղտնի դաշնագրի նախագիծը՝ ռազմաքաղաքական, տնտեսական, անվտանգության և այլ ոլորտների մասին:

Մայիսի 26-ի կեսօրին Բաթումում Մ. Պապաջանյանը առանձնազրույց է ունենում թուրքական պատվիրակության ղեկավար Հալիլ բեյի հետ: Վերջինս իրազեկում է, որ նույն օրը վերջնագիր է ներկայացնելու Անդրկովկասյան կառավարությանը, իսկ նրա չգոյության դեպքում՝ անդրկովկասյան երեք գլխավոր ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների և թաթարների ազգային խորհուրդներին՝ պատասխանի սպասելով 72 ժամ: Նա նաև հայտնում է. «Եթե հայերը ցանկանան ընդունել թուրքական վերջնագիրը, ապա իրենք դեմ չեն լինի, եթե հայերը իրենց 10 հազար քառակուսի վերստի վրա կառուցեն առանձին պետություն, որին իրենք կճանաչեն և նրա հետ կկնքեն հաշտության դաշնագիր: Իրենք դարձյալ չեն առարկի, եթե հայերն ուզենան համադաշնություն հաս-

³ Տե՛ս ՀԱԱ, նույն տեղը:

տատել մուսուլմանների հետ»⁴:

Նույն օրը երեկոյան, Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարության որոշմամբ Հալիլ բեյը Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության նախագահի անունով վերջնագիրը ներկայացրեց այն ժամանակ, երբ մի քանի ժամ առաջ կազմալուծվել էր անկախ Անդրկովկասյան Հանրապետությունը, իսկ Վրաց ազգային խորհուրդը Վրաստանը հռչակել էր անկախ հանրապետություն: Քաղաքական զարգացումների այդ նոր պայմաններում Հալիլ բեյը հայտարարեց, որ խնդիրը փակված չէ. հասցեատերը փոխվել է, ուստի այժմ վերջնագիրը կներկայացնի անդրկովկասյան երեք գլխավոր ժողովուրդների համապատասխան ազգային խորհուրդներին կամ կառավարություններին առանձին-առանձին⁵: Եվ իսկապես, երեկոյան ժամը 10-ին թուրքական պատվիրակության նախագահի ներկայացրած վերջնագիրը ընդունեց ոչ թե անդրկովկասյան միացյալ պատվիրակությունը, այլ նրա հայ, վրացի և թաթար անդամներն առանձին-առանձին, որովհետև միացյալ պատվիրակությունը ներկայացնող Անդրկովկասյան սեյմը հրաժարվել էր քննարկել պատերազմի ու խաղաղության հարցը՝ այն թողնելով ազգային խորհուրդներին: Հալիլ բեյը պահանջեց 72 ժամվա ընթացքում ամբողջությամբ ընդունել կամ մերժել թուրքական վերջնագիրը **սահմանային նոր փոփոխություններով**⁶:

Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության հայ անդամները թուրքական դաշնագրի նախագծի բովանդակությանը ծանոթ էին դեռ Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների առաջին օրերից (մայիսի 11-ից): Հալիլը ներկայացրել էր պահանջներ ամբողջ Անդրկովկասի համար ընդհանրապես և Հայաստանի ու հայության համար մասնավորապես: Ըստ դրա՝ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի սահմաններից (Կարս, Բաթում, Արդահան) դուրս Թուրքիան պահանջում էր Թիֆլիսի, Քութայիսի և Երևանի նահանգներից ընդարձակ տարածքներ: Բաթումում շուրջ երկու շաբաթ տևած դիվանագիտական բանակցությունները համաձայնության չհանգեցրին, և Հալիլ բեյը մայիսի 26-ին, իր առաջարկած խաղաղության և բարեկամության դաշնագրին կցելով այդ նոր պահանջները, այն ներկայացրեց վերջնագրի լեզվով: Թուրքերը հայերին տարածքային նոր պահանջներ էին ներկայացնում՝ հանձնել Ալեքսանդրապոլի ամբողջ գավառը, Երևանի և Էջմիածնի գավառների մեծ մասը՝ Էջմիածին քաղաքով հանդերձ: Թուրքիան պահանջում էր նաև Շիրակի և Արարատյան դաշտավայրերը գրեթե ամբողջությամբ՝ հայությանը զրկելով ամենակենսական տարածքներից:

Եվ բնավ պատահական չէր, որ մայիսի 26-ին՝ Սարդարապատի,

⁴ Նույն տեղում, թ. 113:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4004, ց. 3, գ. 29, թ. 133:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 56:

Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերի այդ ճակատագրական պահին, թուրքական պատվիրակությունը շտապեց ներկայացնել վերջնագիրը: Իհարկե, նրանք համոզված էին, որ հայ զինվորների հերոսական դիմադրության պայմաններում չեն կարող պատերազմն արագ ավարտել: **Տվյալ պահին թուրքերին անհրաժեշտ էր օր առաջ իրենցով անել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության սահմաններից դուրս զավթած հայկական ընդարձակ տարածքները՝ վերջնագրի պարտադրանքով, ապա հաշտության դաշնագիր ստորագրելով՝ ապահովել իրենց թիկունքը հայկական զորքերի ռազմական հարձակումներից և ճանապարհի հարթել՝ շուտափույթ հասնելու Բաքու: Ահա թե ինչու Օսմանյան Թուրքիան առժամանակ պետք է հանդուրժեր մի փոքրիկ Հայաստանի գոյությունը, մինչև որ կլուծվեր Բաքվի հարցը:** Եվ ամենևին էլ պատահական չէր, որ հաջորդ օրը՝ մայիսի 27-ի կեսօրին, Հալիլ բեյի և Վեհիբ փաշայի (թուրքական պատվիրակության անդամ, կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական բանակի հրամանատար) հրավերով Բաթումում տեղի ունեցավ հանդիպում Ալ. Խատիսյանի և Հովհ. Քաջազնունու հետ: Զրույցի ժամանակ Վեհիբ փաշան հայտնեց, որ նույն օրը կգրավեն Ղարաքիլիսան և այնտեղ կմնան չորս օր և կսպասեն վերջնագրի պատասխանին: Նա ակնկալում էր վերջնագրի պատասխանը ստանալ հայկական կառավարության անունից: «Ինքը և Վեհիբ փաշան,- այնուհետև շարունակում է Հալիլը, շատ լավ են գիտակցում հայերի և Հայաստանի դրությունը, բայց նաև հույս ունեն, որ հաշտության դաշնագիրը ստորագրելուց հետո համաձայնության կգան թուրքերն ու հայերը տարածքների հարցում: Հայերը թուրքերի շրջանում էլ բարեկամներ ունեն, և որ նրանք կօգնեն հայերին իրենց գործում»⁷: Նա հայ պատվիրակներին հորդորում է հաղորդել Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին, որ եթե ընդունեն վերջնագիրը, ապա «Թուրքերը ոչինչ չունեն Անդրկովկասի սահմաններում Հայաստանի կազմավորման (իմա՝ պետության – Գ. Պ.) դեմ և որ Անդրկովկասյան դաշնությունը մոտակա ապագայի հարց է»⁸: Ինչպես վերը նշվեց, այդ մասին մեկ օր առաջ (մայիս 26) Բաթումում Հալիլ բեյը առանձնազրույցի ժամանակ հայտնել էր նաև Մ. Պապաջանյանին:

Հայ պատվիրակների հետ հանդիպման ժամանակ Վեհիբ փաշան խոստովանում է, որ թուրք-հայկական ռազմաճակատներում (իհարկե առանց հիշատակելու Սարդարապատի հերոսամարտը) «հայկական զորքերը լավ են մարտնչում: Անդրանիկը բացառիկ լավ է կատարում իր գործը. մոտ ապագայում կարող էք Եվրոպայում լավ գորք ունենալ: Ըստ Շեֆիկ փաշայի տեղեկության՝ նա նման կռիվ չէր տեսել թուրքական ոչ մի ռազմաճակատում: Չնայած մեր ուժերի տեխնիկական առավելություններին՝ չորս օր տևեց: Կովկասում դուք բռնելու եք բուլղար-

⁷ Նույն տեղում, գ. 8, թ. 113:

⁸ Նույն տեղում:

ների տեղը: Եվ իրենք մեծ հույս ունեն թուրք-հայկական ռազմական համաձայնագիր կնքելու»⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, մայիսի վերջին մի քանի օրերի ընթացքում հայ պատվիրակության նկատմամբ անբարյացակամ, անգամ թշնամական վերաբերմունքը փոխվեց «բարեկամականի»: Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի կողմից Բաթում գործուղված (մայիսի 17) Մ. Պապաջանյանը փաստում է, որ մայիսի վերջին օրերին թուրքական պատվիրակները «հաշտության բանակցությունների ընթացքում ավելի լավ էին վերաբերվում մեզ»¹⁰: Նրանք հաճախ էին խոսում Կովկասում հայկական պետություն «ստեղծելու» մասին: Նման ակնարկ արվել էր նաև դեռևս 1918 թ. մարտի 7-ին և ապրիլի 1-ին՝ Տրապիզոնի դիվանագիտական բանակցությունների ժամանակ թուրքական պատվիրակության նախագահ Ռաուֆ բեյի կողմից¹¹: **Դժվար չէ նկատել, որ մայիսի վերջերից հայերի և Օսմանյան Թուրքիայի հարաբերություններում նոր փուլ էր սկսվում:** Մակայն հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ, և վերջապես՝ որո՞նք էին նրանց այդ քողարկված քաղաքականության խորքային հիմնական դրդապատճառներն ու նպատակները. դա առանձին հարց է, որին կանդրադառնանք մեկ այլ հոդվածում:

Ստեղծված չափազանց բարդ ու լարված նոր իրավիճակում հայ պատվիրակներն այլընտրանք չունեին, եթե ոչ ընդունել աննախադեպ ծանր վերջնագիրը և կնքել հաշտություն ու փրկել արևելահայությանը նոր արհավիրքներից: Բայց և այնպես, առանց Թուրքիայի ռազմական և քաղաքական երաշխիքների այն հողի էր անկանխատեսելի բազմաթիվ ծանր հետևանքներով:

«Այստեղ վերջնագրի հարցի հետ միասին, - գրում է Ա.-Դո-ն,- առաջին անգամ ծագեց հայկական հանրապետութիւն և կառավարութիւն յայտարարելու խնդիրը, որի անունից էլ պիտի ընդունւէր ու ստորագրուէր վերջնագիրը»¹² (այս և հետագա ընդգծումները մերն են – Գ. Պ.): Մակայն կար մեծ մտավախություն, որ առանց քաղաքական ծանրակշիռ երաշխիքների Հայաստանի անկախության հռչակումը կարող էր Օսմանյան Թուրքիայի կողմից լուրջ սպառնալիքի տակ դնել արևելահայության ֆիզիկական գոյությունը. դեռ թարմ էին 1915 թվականի և նրան հաջորդած տարիներին Օսմանյան Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարության կողմից Արևմտյան Հայաստանում և այլ հայաբնակ վայրերում իրագործված հայության ցեղասպանությունը և հայրենագրվումը: Արևմտյան Հայաստանն ամբողջապես հայաթափելուց հետո կործանման վտանգն սպառնում էր արդեն Արևելյան Հայաստա-

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 233:

¹¹ Տե՛ս Գ. Պետրոսյան, 1918 թ. Տրապիզոնի հաշտության խորհրդածրոջը. Հայկական հարցի արձարծումները, «Հայագիտության հարցեր» հանդես, Եր., 2016, 3(9), էջ 51-53:

¹² Ա.-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայութեան երկունքը, Եր., 2014, էջ 408:

նին: Ալ. Խատիսյանին և Հովհ. Քաջազնունուն մնում էր վերադառնալ Թիֆլիս ստեղծված իրավիճակի մասին հանգամանորեն զեկուցելու Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդին՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցության և մյուս քաղաքական կուսակցությունների խմբակցությունների հետ համատեղ քննարկելու և ընդունելու քաղաքականապես իրատեսական որոշում: Հայ պատվիրակների խնդրանքով Հալիլ բեյը ընդունեց վերջնագրի պատասխանի ժամկետը երկու օրով երկարաձգելու (մինչև մայիսի 30-ի երեկո՝ ժամը 8-ը) առաջարկը: Մայիսի 28-ի կեսօրին՝ ժամը 2-ին, նրանք Բաթումից վերադարձան Թիֆլիս¹³:

Նրանց վերադարձից երկու օր առաջ՝ մայիս 26-ի երեկոյան, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության Թիֆլիսի ներկայացուցչական ժողովի ու թաղային կոմիտեների համատեղ արտակարգ նիստում բուռն վիճաբանություններից հետո ձայների ճնշող մեծամասնությամբ ընդունվել էր բանաձև, որով առաջարկվել էր Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդին օժտել կառավարական գործառույթներով. «Ի նկատի առնելով այն, որ Անդրկովկասի սեյմի ինքնացրումից և Վրաստանի անկախություն հայտարարելուց հետո լուծվելու է և Անդրկովկասյան կառավարությունը, և հայ ժողովուրդը մնալու է բախտի բերմունքին, ներկայացուցչական ժողովը գտնում է անհրաժեշտ, որ Հայոց ազգային խորհուրդը, ուժեղացնելով իր կազմը, անցնի գործելու հայության կենտրոնում՝ ստանձնելով կառավարական ֆունկցիաներ՝ օժտված դիկտատորական իրավունքներով հայ կյանքի բոլոր երևույթների և գործերի նկատմամբ»¹⁴: Ս. Վրացյանի գնահատմամբ. «Դաշնակցական ժողովը շատ ճիշտ էր գնահատել վայրկեանի էությունն ու նախատեսել անելիքը. **Յետագայ դեպքերը նոյն ուղղությամբ էլ զարգացան**»¹⁵:

Մայիսի 28-ի կեսօրին Թիֆլիսում Ալ. Խատիսյանը և Հովհ. Քաջազնունին իրազեկվեցին, որ առավոտյան հրավիրված Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի՝ անտարակույս ամենաձանր ու պատասխանատու նիստում քննարկման է դրվել թուրքական վերջնագիրն ընդունելու կամ մերժելու հարցը: Երկար ու բուռն վիճաբանություններից հետո այն մերժվել է¹⁶: Փորձենք հակիրճ ներկայացնել այդ նիստում թուրքական վերջնագիրն ընդունելու կամ մերժելու հայ քաղաքական կուսակցությունների խմբակցությունների իրարամերժ տեսակետները և նրանց պատճառաբանություններն ու հիմնավորումները:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը կողմ էր արտահայտվել՝

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 113:

¹⁴ «Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս)»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու / Կազմող, առաջաբանի, ծանոթագ. հեղինակ՝ Հ. Կ. Սուքիասյան, խմբ.՝ Ա. Ս. Վիրաբյան, Կ. Հ. Խաչատրյան, Հայաստանի ազգային արխիվ, Եր., 2009, էջ 23:

¹⁵ Ս. Վրացյան, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան (Ուրագիծ), Եր., 1920, էջ 15:

¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 141, թ. 235:

հրապարակելով հետևյալ բովանդակությամբ բանաձև.

I. Երևանի և Գանձակի նահանգի թուրքական գրավումից ազատ մնացած շրջանները ներկայումս կտրված են դրսի աշխարհից. մի կողմից շրջապատված են թուրքական զորքերով, մյուս կողմից՝ զինված ադրբեջանցիներով:

II. Հայկական զորքը, ինչպես պաշտոնապես տեղեկացնում է կորպուսի հրամանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկյանը, մեծ մասամբ կազմալուծված է:

III. Հայկական զորամասը Երևանի նահանգում դեռ շարունակում է կռվել թուրքերի դեմ, բայց այն ևս անկարող է երկար դիմադրել՝ ռազմամթերքի ու պարենի խիստ պակասության պատճառով:

IV. Հայ ժողովրդի մեջ նկատվում է հուսալքվածություն և կռվելու տրամադրության բացակայություն, և նույնիսկ ցանկության դեպքում անկարող է կռվել թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ մանավանդ ռազմամթերքի և պարենի սղության պայմաններում:

V. Անհեռանկար կռիվները ավերիչ հետևանքներ են թողել հայ ժողովրդի կյանքի վրա. նա ոչ միայն քայքայվում է տնտեսապես, այլև ֆիզիկապես, համատարած գաղթը սպառնում է կորստաբեր հետեվանքներ ունենալ:

VI. Խաղաղություն կնքելու թուրք կառավարության առաջարկած վերջնագիրը թեև շատ ծանր է և գրավական չէ, թե անպայման պատերազմը իսպառ վերջ կունենա, բայց չընդունելու դեպքում հետևանքը պարզ է. գեներալ ուժով նվաճելուց հետո մնացյալ հայկական շրջաններում հայ ժողովրդի հետ կվարվի հաղթողի իրավունքով, իսկ ընդունելու դեպքում ՀԺԿ-ն չի կորցնում այն հույսը, որ եթե ոչ մշտապես, գոնե ժամանակավորապես կդադարեն ռազմական գործողությունները. հայ ժողովուրդը կմնա իր տեղում, գաղթը կընդհատվի, և ապրելու մի որևէ հնարավորություն կստեղծվի, մինչև սպասելիք համաեվրոպական վեհաժողովում հայկական խնդիրը կստանա իր լուծումը:

VII. Վերջնագրի ընդունումը կարող է հայերին հնարավորություն տալ ունենալու ազգային մի փոքր տարածք, որը կլինի ապագա ազգային կյանքի սաղմը: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ **հայ ժողովրդական կուսակցության խմբակցությունը որոշեց ընդունել թուրքական վերջնագիրը**¹⁷:

Սակայն վերջնագրի նկատմամբ ճիշտ հակառակ դիրքորոշում ունեին Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը և մյուս քաղաքական կուսակցությունները: Խորհրդի նիստում Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության խմբակցության անունից Խ. Կարճիկյանը վերջնագիրը չընդունելը հիմնավորում է հետևյալ պատճառաբանությամբ. վերջնագրի ընդունումը ոչ մի կերպ չի կանգնեցնի թուրքական

¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 233:

ռազմական առաջխաղացումը և հայ զինվորների զինաթափման մտադրությունը. այդ է հուշում մեզ թուրքական քաղաքականության ըմբռնումը, և հակառակը պնդելու երաշխիքներ ու հեռանկարներ չկան, իսկ հայկական զորքերի զինաթափումը սկիզբն է լինելու հայ ժողովրդի կոտորածի: Այսպիսով կկոտրենք նրա դիմադրական թափը: Վերջնագիրն ընդունելով՝ մուսավաթից բան չենք ստանա, բայց կկորցնենք մեր ինքնապաշտպանական ուժը: Դիմադրությունը շարունակելով՝ մուսավաթին կստիպենք ավելի զիջող լինել հոգուտ հայ ժողովրդի: Նկատի ունենալով այն, որ վրացիները նույնպես չեն ընդունի վերջնագիրը, հավանաբար՝ ադրբեջանցիները նմանապես, որոնք շարունակ դեմ են արտահայտվել դրան: Վերջապես, վերջնագիրն ընդունելով՝ դեռ չի նշանակում, թե կոիվը դադարում է, որովհետև շատ հայկական շրջաններ կարող են շարունակել կոիվը: Վերջնագիրը չընդունելը ապագա վեհաժողովում մեծ նշանակություն կունենա հայության իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից: Ահա այս բոլոր հանգամանքները նկատի ունենալով և օտարների միջամտության վրա առանձնակի հույս չունենալով և մնալով կատարելապես մենակ՝ **Հայ հեղափոխական դաշնակցություն խմբակցությունը առաջարկում է չընդունել թուրքական վերջնագիրը**¹⁸: Սակայն նիստի վերջում լուր ստացվեց, որ հայ պատվիրակներ Ալ. Խատիսյանը և Հովհ. Քաջագունին վերադարձել են Բաթումից ու խնդրել են պատասխանատու քայլեր չանել և հարցի վերջնական լուծումը հետաձգել՝ երեկոյան նիստում համատեղ քննարկելու և ընդունելու քաղաքականապես իրատեսական որոշում¹⁹:

Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի երեկոյան նիստում օրակարգի գլխավոր հարցը դարձյալ թուրքական վերջնագիրն էր: Ալ. Խատիսյանը և Հովհ. Քաջագունին հանգամանորեն զեկուցեցին Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքի, Անդրկովկասյան Հանրապետության կազմալուծման, Վրաստանի անկախացման և մասնավորապես Թուրքիայի կողմից պարտադրված վերջնագրից հետո երկրամասում ստեղծված ռազմաքաղաքական չափազանց բարդ ու լարված նոր իրավիճակի մասին: Ալ. Խատիսյանը իրազեկեց. «Մենք չգիտեինք հայկական գավառների վիճակն ու մեր դիրքը: Հետո իմացանք, որ ուլտիմատումն ուղղված է նաև վրացիներին, որ չէին սպասում: Մենք նորից տեսանք Վեհիբ փաշային և Խալիլ բեյին (մայիսի 27-ին – Գ. Պ.): Մեր հարցին. թե ինչո՞ւ բանակցությունների ընթացքում շարունակում եք ձեր արշավանքը, Վեհիբ փաշան պատասխանեց, որ դրանք միջոցներ են մեր պահանջներն ընդունել տալու համար. գրավված են բոլոր կարևոր ռազմական կետերը... բայց մինչև ուլտիմատումի վերջանալը առաջխաղացում տեղի չի ունենա:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 232:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 235:

... Խաղաղ ժողովուրդը չի կովում, շարունակեց նա, բայց հայ զինվորները փայլուն դիմադրություն են ցույց տալիս, իբրև արժանի հակառակորդներ: Մակայն որքան ձեր գորքերը քաջ լինեն, չեն կարողանալու մեզ հաղթել, որովհետև չունեք պետական ապարատ: **Եթե ուլտիմատումը չընդունեք, վերջացրեց նա, մենք կշարունակենք առաջ գնալ դեպի Թիֆլիս, Երևան:** Սահմանների մասին խոսեք Խալիլ բեյի հետ:

Խալիլ բեյն ասաց, որ իբր թե շատ է խոսել Թալեաթի հետ, բայց անօգուտ. **ուլտիմատումը պետք է ընդունել. հակառակ դեպքում ամեն ինչ կորած է:** Ճիշտ է ձեր երկիրը շատ փոքր է, բայց հայ ժողովուրդը աշխատասեր է»²⁰: Հարկ է նշել, որ դա Օսմանյան Թուրքիայի որդեգրած ավանդական ռազմաքաղաքական մարտավարությունն էր՝ մի կողմից բանակցել, իսկ մյուս կողմից՝ Անդրկովկասից տարածքներ զավթելով՝ ճնշում գործադրել դիվանագիտական բանակցային գործընթացների վրա և սպառնալիքով ու վերջնագրի լեզվով պարտադրել իրենց անարդար պահանջները:

Նիստը նախագահող Ավ. Ահարոնյանը (Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի նախագահ), դիմելով զեկուցողներ Ալ. Խատիսյանին և Հովհ. Քաջազունուն, խնդրեց հայտնել իրենց վերջնական եզրակացությունը թուրքական վերջնագրի մասին: Ալ. Խատիսյանը իր եզրափակիչ ելույթում հայտարարեց. «Այս բոլոր հանգամանքները և մեր զինվորական դրության անհուսալիությունը այն վիճակն է ստեղծել մեզ համար, որ մենք հարկադրված ենք ընդունելու ուլտիմատումը: Կռիվը շարունակելով՝ մենք մեր հողը կկորցնենք, իսկ **ընդունելով՝ կդառնանք մի իրավական պետություն ապագայի ակնկալություններով:** Ռուսների վրա հույս չունի, Անգլիայից և Ֆրանսիայից օգուտ չի տեսել, միակ հույսը մնացել է Գերմանիան: Իհարկե ուլտիմատումը կարող է չփրկել մեր տերիտորիան, միակ երաշխիքը կարող է լինել չորս պետությունների ստորագրումը: Եթե տաճիկներին բնավ չենք հավատում, այն ժամանակ բանակցություններն ավելորդ են: Բայց ինքը կարծում է, որ **մենք ընդունելով ուլտիմատումը դառնում ենք օբյեկտ միջնորդության ապագայի հեռանկարներով:** Դրա համար **անհրաժեշտ է, որ Ազգային խորհուրդը հայտարարի անկախություն, տեղափոխվի մի հայկական վայր, իհարկե ստորագրելով ուլտիմատումը: Եթե չընդունենք, մեզ սպառնում է կոտորած»**²¹: Ավ. Ահարոնյանի նաև այն հարցումին՝ ի՞նչ երաշխիքներ կան, որ հայկական մնացած տարածքները թուրքերը չեն գրավի և ժողովրդին չեն կոտորի, Հ. Քաջազունին հավելեց. «Իմ խորին համոզումով, ուրիշ ելք չկա, բացի ուլտիմատումն ընդունելը, ոչ մի գարանտիա չկա»²²: Շարունակվող բուռն քննարկում-

²⁰ Նույն տեղում, թ. 235-236:

²¹ Նույն տեղում, թ. 237:

²² Նույն տեղում:

ների արդյունքում ձայների ճնշող մեծամասնությամբ **թուրքական վերջնագիրն ընդունվեց:**

Ուշագրավ է այդ իրավիճակի՝ Ա-Դոի գնահատականը. «Ծանր բուպեներ և դաժան ժամեր են գլորում Ազգային խորհրդի ժողովներում, ժողովները յաջորդում են իրար, խօսում, վիճում, հերքում, պատճառաբանում են դժուար լուծելի հարցի շուրջը, դրած է սեղանի վրա հայ ժողովրդի գլխատման ակտը. և պահանջում է, որ այդ ակտը սրբագործվի նոյն ինքն գլխատուղի կողմից: Կարելի է և չստորագրել, բայց զօրքը, հայ զօրքը, որ սկսել է հերոսական ճիգեր յայտ բերել, փառաւոր յադթութիւններ տանել, գրկած էր ամեն ինչից՝ հագուստից, ոտնամանից, հացից, նոյնիսկ ռազմամթերքից: Նա կորցրել է ամեն-ամենը, թողել է Էրզրումը, Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Ղարաքիլիսա, թողել է ամեն ինչ թշնամու ձեռքը և այժմ դատարկաձեռն կանգնել է թշնամու առաջ: Եւ Երևանի Ազգային խորհուրդը, ընդհանուր հրամանատար Նազարբեկեանը հեռագրում են.- Հաշտութիւն, հաշտութիւն:

Ժամանակը չի սպասում, դեպքերը գլորում են գահավեժ արագութեամբ, պետք է վերջ տալ մաշող ու սպանող դրութեանը, և Ազգային խորհուրդը մայիսի 28-ի երեկոեան նիստում, որը վերջանում է գիշերւայ ժամը 12 և կէսին, որոշում է տաճկական վերջնագիրն ընդունել, դնելով սակայն հետևեալ պայմանները.

1. Էջմիածինը թողնել Հայկական Հանրապետութեան սահմանների մէջ,
2. Գրաւելիք վայրերի հայերին զինակոչի չենթարկել,
3. Հայկական Հանրապետութիւնը ներքին կարգապահութեան և սահմանների պաշտպանութեան համար պիտի ունենայ զինուորական ուժ,
4. Փախստական հայերը պիտի վերադառնան իրենց բնակավայրերը»²³:

Նիստում որոշվեց Օսմանյան Թուրքիայի հետ հաշտության դաշնագիր ստորագրելու նպատակով Բաթում գործուղել նոր պատվիրակություն՝ հետևյալ կազմով՝ Ալ. Խատիսյան (նախագահ), Հովհ. Քաջագունի և Մ. Պապաջանյան՝ նրանց տալով անսահմանափակ լիազորություններ²⁴: Իսկ հաջորդ օրվան թողնվեց որոշելու, թե հաշտարար պատվիրակությունը Բաթումում ում անունից պետք է հանդես գա՝ Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի՝ թե՛ կառավարության²⁵: Մայիսի 29-ի նիստում կազմվեց հանձնաժողով (Ա. Ահարոնյան, Ն. Աղբալյան, Ալ. Խատիսյան և Հովհ. Քաջագունի)՝ մշակելու և խմբագրելու հայտարարությունը (կոչ՝ ուղղված հայ ժողովրդին): Նույն օրը՝ երեկո-

²³ Ա-Դո, նշվ. աշխ., էջ 408-409:

²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 114:

²⁵ Տե՛ս «Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս)», էջ 29:

յան, հեռագիր հղվեց Հալիլին, որ Հայոց ազգային խորհրդի հաշտարար պատվիրակությունը արդեն մեկնել է Բաթում²⁶:

Մայիսի 30-ին՝ առավոտյան ժամը 12-ին, Թիֆլիսում՝ Արամյանցի տանը, Ա. Ահարոնյանը հրապարակեց Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի հետևյալ հայտարարությունը. «Անդրկովկասյան քաղաքական ամբողջության լուծարումով և Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրության հանդեպ՝ **Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մօտիկ օրերում կազմել Հայոց ազգային կառավարություն, Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես ստանձնում է կառավարության բոլոր ֆունկցիաները հայկական գավառների քաղաքական և վարչական դեկը վարելու համար**»²⁷: Մայիսի 31-ին այն հրապարակվեց մամուլում: Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհուրդը հայկական կառավարության ձևավորումը համարեց վաղաժամ. պետք է սպասել Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների արդյունքին, այսինքն՝ մինչև հայ-թուրքական հաշտության դաշնագրի ստորագրումը: Որոշվեց նաև յոթ օրից առանձին բանակցություններ սկսել թուրքական հրամանատարության հետ, եթե Բաթում մեկնած Թիֆլիսի Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի հաշտարար պատվիրակությունից մինչ այդ լուր չստացվի: Այդ նպատակի համար նույնիսկ հատուկ պատվիրակություն ստեղծվեց, որի կազմում էին գեներալ Թ. Նազարբեկյանը (նախագահ), Ա. Մանուկյանը և ուրիշներ²⁸:

Դժվար չէ նկատել, որ այս հայտարարության մեջ բացակայում են «Հայաստան», «Հանրապետություն» և «անկախություն» բառերը: Պատահական չէր, որ Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի այդ հայտարարությունը հայ ժողովրդի մեջ ոչ մի արձագանք չունեցավ²⁹: Դեպքերի ականատես ու մասնակից Ս. Վրացյանը այդ առնչությամբ գրում է. «Նախ՝ հայ ժողովրդի համար ստեղծել է այնպիսի անելանելի կացություն, որ անկախ պետություն կազմելը դառը հեզնանք միայն կարող էր թույլ: Երկրի մեծագույն մասը տաճիկների ոտքի կոխան էր եղել, ժողովուրդը տնտեսապես և ֆիզիքապես քայքայած կամ Վրաստան ու Հիւսիսային Կովկաս էր ապաստանել և կամ թափել էր այն լղարիկ հողամասը, որ ապագայ Հայաստանի հանրապետության հիմքը պիտի դառնար: Ամեն տեղ լաց էր, թշուառություն ու խուճապ... Ո՛վ սիրտ ուներ այս պայմաններում անկախութեան մասին մտածելու, ո՛վ պիտի իրականացնէր և պաշտպանէր այդ անկախությունը:

²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 238:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 239:

²⁸ Տե՛ս **Հ. Ավետիսյան**, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը. 1918 թվականի մայիս, Եր., 1998, էջ 129:

²⁹ Տե՛ս «Զանգ», լրագիր, Եր., 7 հունիս 1919 թ.:

Երկրորդ պատճառը հոգեբանական էր. այն, ինչ վրացին ու թաթարը շատ հեշտությամբ իւրացրին անկախութեան գաղափարը, համեմատաբար թեթև սրտով բաժանեցին Ռուսաստանից, ռուսահայ մտաւորականի համար այդ քայլը մի ծանր ողբերգութիւն էր: Հայ մտաւորականի համար, ստեղծուած պայմաններում, անկախութիւնը հաւասար էր տաճիկ բռնապետութեան վերադարձին, հայ ժողովրդի նահատակութեան մի նոր շրջանի: Եւ դրանով է բացատրուում, որ Հայոց Ազգային Խորհրդի այն նիստը, ուր քննութեան առնուեց «անկախութիւնը», աւելի նման էր սգաւոր տան, ուր ննջեցեալ կայ դրւած...»³⁰: Ս. Վրացյանն այնուհետև հավելում է. «**Թեև իսկական առումով** (իմա՝ հայտարարությունը – Գ. Պ.) **անկախութեան հռչակում չէր, բայց դեպքերի բերումով դարձավ այդպիսին**»³¹: Անժխտելի իրողություն է, որ մայիսի 30-ի հայտարարությամբ դրվեց ազգային անկախ պետականության շինարարության հիմքը:

Սակայն մինչև 1919 թ. առաջին ամիսները նպատակահարմար չհամարվեց Հայաստանը պաշտոնապէս անկախ հռչակել³²: Այդ հանգամանքը տեղիք տվեց կասկածների, թե Հայաստանը, ինչ-ինչ նկատառումներից ելնելով, չի ուզում կտրվել Ռուսաստանից: Սակայն իրողությունն այլ էր: Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակագրի ձգձգումը պայմանավորված էր երկրում ստեղծված ներքին ու արտաքին քաղաքական բարդ դրությամբ: Բանն այն է, որ հուսալքության ու անելանելիության զգացումով էր համակվել նաև հանրապետության ղեկավարությունը: **Դեռ որոշված չէին Հայաստանի սահմանները:**

Անշուշտ, դրա հրապարակման ձգձգումը անցանկալի հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության վրա: Առաջ անցնելով նշենք, որ այդ հանգամանքը խոչընդոտ էր նաև մեծ տերությունների և Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի առջև իրենց պահանջները ներկայացնելու առումով: Անկախության հռչակագրի պաշտոնապէս ձգձգումը պայմանավորված էր նաև Հայաստանի իշխանությունների դրսևորած անորոշ, դանդաղ կոտ ու անվճռական կեցվածքով: Ավելին, օգտվելով այդ հանգամանքից երկրի մահմեդական տարրերը առիթը բաց չէին թողնում լայն քարոզչություն ծավալելու և Հայաստանի իշխանությունների դեմ շարունակ խռովություններ կազմակերպելու: 1919 թ. առաջին ամիսներին Կարսում, Վեդիում, Շարուրում, Նախիջևանում, Զանգիբասարում ու Սուրմալուում մահմեդական տարրերը Թուրքիայի և Ադրբեջանի հրահանգներով հրաժարվեցին ճանաչել Հայաստանի Հանրապետության իշխանութ-

³⁰ Ս. Վրացեան, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան (Ուրւագիծ), էջ 16:

³¹ Ս. Վրացեան, Հայաստանի հանրապետութիւն, Փարիզ, 1928, էջ 131:

³² Մանրամասն տե՛ս Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Եր., 2011, էջ 199-206:

յունը և հայտարարեցին իրենց «անկախության» մասին: Քսանից ավելի մանր ու խոշոր մահմեդական «անկախ իշխանություններ», օգտագործելով հնարավոր բոլոր միջոցները, փորձում էին ներսից քայքայել Հայաստանի Հանրապետությունը:

Որոշակի դժվարություն էր ստեղծվել նաև արևմտահայության ներգաղթի կազմակերպման գործում: Համաձայնության պետությունների հետ արևմտահայության ներգաղթի խնդիրների շուրջ բանակցելիս միշտ հարց էր ծագում, թե ինչ իրավունքով է Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը միջնորդում արևմտահայերի համար, արդյոք նա վայելում է փախստականների վստահությունը: Նման մոտեցումն անհիմն չէր: Հռչակագրի պաշտոնական հրապարակման ձգձգումը հայության շրջանում առաջ էր բերում տարակարծություններ: Ակնհայտ էր անկախության հարցում արևելահայերի և արևմտահայերի վերաբերմունքի տարբերությունը, որում, անշուշտ, էական դեր էր խաղում **ռուսական գործոնը**: Հայաստանի Հանրապետությունում ապրող արևմտահայերը չէին ցանկանում առնչվել Ռուսաստանի հետ: Եվ քանի որ անկախության հռչակագիրը պաշտոնապես դեռ չէր հրապարակվել, նրանք մտավախություն ունեին, որ արևելահայերը չեն ուզում բաժանվել Ռուսաստանից: Ըստ այդմ՝ նրանք դեմ էին բնակվելու Արևելյան Հայաստանում, եթե այն անկախ պետություն չի հռչակվելու: Հայաստանի Հանրապետությունում արևմտահայ գաղթականությունը իրեն խորթ էր զգում և գրեթե չէր մասնակցում երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Նրանք կարծում էին, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը խտրական վերաբերմունք է դրսևորում արևմտահայ գաղթականության նկատմամբ: Եվ բնավ պատահական չէր, որ արևմտահայերը փաստորեն խուսափում էին զինվորագրվելուց, ինչը լուրջ խոչընդոտ էր ուժեղ, միացյալ բանակ ստեղծելու ճանապարհին:

Անկախության իրողության պաշտոնական հռչակման հապաղումը նույնպես արևմտահայերի կողմից որակվեց որպես Ռուսաստանին միանալու միտում: Այս հանգամանքը հայության երկու հատվածների միջև սեպ խրելու, միմյանցից խորթանալու նախադրյալներ էր ստեղծում, որը նման ճակատագրական պահին միանգամայն անթույլատրելի էր: 1919 թ. ապրիլի 24-ին Ա. Ահարոնյանը Փարիզից Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին ուղղած նամակ-զեկույցում տեղեկացնում էր, որ Պողոս Նուբար Փաշան և նրա շրջապատը բազմիցս ասել են, որ վախենում են, «... **թե թուրքահայությունը կույ կերթա ռուսահայերին: Քանի որ վերջիններս ավելի ուժեղ են թվով, տնտեսապես և իմացականությամբ, «վախի» երկրորդ պատճառն այն է, թե մենք ամբողջապես ընկերավարականներ ենք, թե դաշնակցությունը, որ իրենց կարծիքով իշխում է, և թե մեր միակուսակցությունը, ու վերջապես քաղաքական վախ, թե ռուսները վերջիվերջո**

կը գորանան կը գան կովկասյան Հայաստանը տիրելու, հետևապես լավ չէ Թուրքահայաստանը գնա նրան միանալու, այլ լավ է նախ կազմակերպել թուրքահայ պետություն, որին և կգա միանալու իր հոծար կամքով կովկասահայ հանրապետությունը»³³: Արևելահայերը, պահելով իրենց անկախությունը, չէին կարող հրաժարվել Ռուսաստանի հովանավորությունից, նրա տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական օգնությունից, որը իրենց ապահովության երաշխիք էին համարում: Իսկ արևմտահայերի անհանդուրժողականությունն այս հարցում ինչ-որ չափով կարելի էր հասկանալ: Նրանք, կորցնելով հայրենիքը և գաղթելով Արևելյան Հայաստան, հանրապետությունը կոչում էին սոսկ «Արարատյան» գտնելով, որ հայրենիքի բուն օրրանը Արևմտյան Հայաստանի տարածքն է: Արևմտահայ գործիչների մեծ մասը ուներ արևմտամետ կողմնորոշում և հետամուտ էր միացյալ, անկախ Հայաստանի գաղափարի իրականացմանը:

Եվ վերջապես, անկախության հոչակագրի ընդունման ձգձգման հետևանքով Համաձայնության պետությունների, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության հարևանների շրջանում ձևավորվել էր այն կարծիքը, թե «հայերը կողմնակից չեն անկախության»³⁴: Այդ կարծիքը առանձնապես լայն տարածում էր ստացել Ռուսաստանի հարավի (հակաբոլշևիկյան) ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հսկողության տակ գտնվող տարածքներում:

Բանալի բառեր – *Ռուսաստան, Կայզերական Գերմանիա, Օսմանյան Թուրքիա, Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիր, վերջնագիր, հայ-թուրքական բանակցություններ, Անկախ հայկական պետություն*

ГЕГАМ ПЕТРОСЯН – К вопросу о создании независимой армянской государственности (май 1918 г.). – После распада Закавказской республики, провозглашения Грузией независимости и ультиматума, навязанного Османской Турцией, в регионе возникла напряжённая военно-политическая ситуация. Оказавшись в полной изоляции, Армения осталась один на один с турками. Между тем Германия предприняла серьёзные шаги, чтобы защитить Грузию и обеспечить её территориальную целостность, а татары, проводя влияние Турции в Закавказье, стремились войти в её состав. В этой сложнейшей обстановке Армянскому национальному совету пришлось принять ультиматум (28 мая) и, заключив мирный договор, спасти армян от новых проблем. 30 мая национальный совет объявил себя высшей и единственной властью в армянских провинциях, заложив тем самым основу для строительства независимой национальной государственности.

Ключевые слова: *Россия, имперская Германия, Османская империя, Брест-Литовский договор, ультиматум, независимое армянское государство*

³³ Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), էջ 205:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 119, թ. 76:

GEGHAM PETROSYAN – *On the Issue of Creating Armenian Statehood (May 1918)*. – After the breakup of the Transcaucasian republic, Georgia's independence and the ultimatum imposed by the Ottoman Turkey, a very complicated and tense new military-political situation was created in the region. In fact, Armenia was completely isolated from its neighbors and remained alone against the Ottoman Turkey. Meanwhile, in mid-May 1918, Germany took serious steps to protect Georgia from military encroachments and ensure its territorial integrity, and the goal of the Tatars was not only to ensure Turkey's influence in Transcaucasia but also to become part of the Ottoman Empire. In the current extremely difficult and tense situation, the Armenian National Council had no alternative to accept this unprecedented ultimatum (May 28) and conclude a peace treaty and save the East Armenians from new problems. On May 30, the National Council of Armenia declared itself the supreme and sole authority in the Armenian provinces, laying the foundation for the construction of a national independent statehood.

Key words: *Russia, Imperial Germany, the Ottoman Empire, the Treaty of Brest-Lithuania, the Ultimatum, the Armenian-Turkish negotiations, the Independent Armenian State*